

«ՀԱՅՐԻԿ ԶԱՆ»

(Հոգեվերլուծումի փորձ մը)

Շէն-ՄԱՀԻ «Հայրիկ Զան»ը հոգեբանական իւրօրինակ ինքնավերլուծութիւն մըն է, որ հիմա կը փորձենք ներկայացնել սեղմ գիծերով: Մեր նպատակը գրախօսական մը պատրաստելը չէ, որուն պահանջքը բնաւ չի գգար այս գիրքը, առաւել եւս անոր հեղինակը, որ աշխարհին փառածանօթ է ոչ միայն Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքի հանգամանքով, այլեւ իր «Կոմիտասի Հանճարը» (երկկգու) աշխատասիրութեամբ, որով նոր ու փայլուն էջ մը բացած է կոմիտասագիտութեան մէջ, ինչպէս նաեւ Շահան Պէրպէրեանի «50 երգերու» հրատարակութեամբ, իր բազմաթիւ բանաստեղծութիւններով՝ զետեղուած մեծանուն Յակոբ Օշականի յայտնի դասագիրքէն մինչեւ սոյն հատորը:

Գիրքը կը բացուի Նուպար Քիւփէլեանի սրտամօտ առաջաբանով մը: Քանի որ սկսած ենք անկեղծ (չըսելու համար՝ մտերմիկ) գրոյց «Հայրիկ Զան»ի մասին, կ'արժէր նախ ներկայացնել սոյն առաջաբանին վերաբերող մեր կարգ մը առարկումները: ,Ահա ՓՈՔՐ գիրք մը՝ «Հայրիկ Զան» խորագիրով,, - կը կարդանք «ՓՈՔՐ գիրք մը՝ մեծ խորհուրդով» վերնագրին տակ: Մեր առարկութիւնը ՓՈՔՐ բառին կու գայ. կը կարծենք, թէ ծաւալի խնդիրը հոս բնաւ պիտի չարժարծուէր: ՓՈՔՐ ու ՄԵՄ հասկացութիւնները գրական գործի մը համար (մանաւանդ երեւոյթ հանդիսացող) զուտ «ծաւալա-փաշային» մօտեցման պարագային այդքան ալ արդարացուած չեն: Արտաքին-մակերեսային քննութեամբներէն աւելի՝ հարկ էր ներքին-խորքային կշիռը դիտարկել, եւ այդ պարագային բնաւ մէջտեղ չէր գայ ՓՈՔՐը... Մանաւանդ խորքին մէջ Ն. Քիւփէլեանն ալ այդ կարծիքին է՝ շեշտելով ՄԵՄ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ: Պարզապէս ռեալական փորձ մըն է, թերեւս՝ մեծի-փոքրի հակադրութեամբ՝ առաւել եւս զօրացնելու գիրքին իրաւ մեծ արժէքը: Ինչեւէ: Մեր յաջորդ առարկութիւնը կ'երթայ հետեւեալ ձեւակերպումին, որ փաղած ենք նոյն առաջաբանէն. «Շէն-ՄԱՀ մնայուն տեղ ապահոված է Հայ գրականութեան ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ մէջ» (էջ 5): ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ բառն է որ խնդրոյ առարկայ է: Սովորաբար պատմութեան կը յանձնուին այն հեղինակներն ու անոնց գործերը, որոնք մաշած են, անկեղծ ըլլալու համար՝ հինգած են ու միայն ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔ կը ներկայացնեն մեր օրերուն: Յաճախ մեզ պարագաներուն կը գործածուի ,դասական,, անմեղ բառը... Սակայն Շէն-Մահի պարագային գործ ունինք Հայ գրականութեան մէջ մնայուն ու պատուաւոր տեղ ապահոված հեղինակի մը հետ, որ, փառք Աստուծոյ, յոյժ այժմէական է, մերօրեայ՝ իր խորհուրդներով ու լեզուական աշխարհով, ինքնավերլուծող, քննախոյզ հոգեբան-գրողի սեղմ ու դիպուկ դիտարկումներով,

որում համար ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (ըսել է՝ ԱՆՑԱԾ փուլ) բառը գործածելը պարզապես վրիպանք է: Անշուշտ, Ն. Բիսիլեյանն ալ բառը գործածած է բնաւ երբեք հինցած իմաստով, բայց այդ վտանգէն մէկընդմիշտ գերծ ըլլալու համար էր այս ամբողջը, որ կը բերէ մէկ եզրահանգումի. հարկ է հետեւիլ ամէն մէկ բառի կշիռին, գործածած տեղին, ինչ որ փայլուն կերպով կ'ընէ արդէն Շէն-Մահ գրագէտը:

Կ'ակնկալելիմ որ գիրքին առաջաբանին մէջ ձեռով մը ,բացուէր,, Շէն-Մահ գրական անունին նշանակութիւնը: Մեր մեկնաբանութեամբ՝ այս երկու, լեզուականօրէն հակադիր (շըսելու համար՝ ծայրայեղ) բեւեռները՝ Շէնը եւ Մահը, չափազանց դիպուկ կը զուգակցեն կեանքին եւ մահուան խորհրդանշանները. հայու կերպարն իր մէջ մահուան ստուերն ունի գրեթէ միշտ՝ իբրեւ մնայուն ուղեկից իր կեանքի ուղիին, բայց յուսադրիչը Շէնն է, որ մանաւանդ այս պարագային առաջ-մային դիրք ունի:

Շուրջ երեքուկէս տասնամեակ առաջ գրած նամակներու փունջ մը կայ «Հայրիկ ջանին» մէջ: Անշուշտ, «ընտանեկան մթնոլորտ մը կը ստեղծէ, շատ պարզ, շատ զգայուն եւ սրտամօտիկ» (էջ 5): ՊԱՐԶ... այո՛, սակայն ոչ պարզունակ: Եթէ կ'ուզէք, անգամ առաջին պարզ-ին ալ դէմ ենք: Ճիշդ է, որ բնաւ խրթնաբանութիւն չկայ Շէն-Մահի գործերուն մէջ (Յակոբ Օշականի պէս համբաւաւոր գրագէտին պաշտօնակիցն ըլլալով հանդերձ): Թերեւս պարզը կ'ենթադրէ սոսկ լեզուական ՈՃԸ: Ատիկա անառարկելի է. օրինակ մը միայն. «Ու ինք երջանիկ էր: Հպա՛րտ ալ: Զօրաւոր ալ»: Երեք նախադասութիւն, ուր ոչ միայն աւելորդ բառ մը, հնչիւն մը չկայ, այլեւ կա՛յ զօրաւոր շեշտը, ձեւակերպումի ինքնատպօրութիւնը, կարեւորը՝ տարողութիւնը: Եւ ասիկա Շէն-Մահ գրագէտին ոնն է, լեզուական ըմբռնումը: Այս նամակները, որոնց շուրջ կը խօսինք այժմ, իրականին մէջ ԱՆՁՆԱԿԱՆ չեն, ինչպէս կը փորձեն ներկայացնել. եթէ կ'ուզէք, ատոնք հասարակական հնչեղութիւն, խորք ունեցող ներանձնական խորհրդածութիւններ են: Ահա պատճառներէն մէկն ալ, թէ ինչու անցնող տասնամեակներու հեւալից վագրը բնաւ չէ խաթարած գրութեան արժէքը:

Զգրուած գործեր կան, որոնց միայն յատակագիծը աւելին արժէ, քան շատ մը գրուած ու հրատարակուած գործեր: Օրինա՞կ մը կուզէք. խնդրեմ, «Ողբ եւ Փառք» սենֆոնին, որուն ուրուագիծովն իսկ մեզի կը թուի ամբողջական գործը լսած ըլլալու պատրանքը ապրիլ... Անդին ուրիշներուն պատրաստի գործերը պարզապէս անհաղորդ կը մնան ընթերցողին:

Ահա կ'ընթերցենք ասկէ ուղիղ կէս դար առաջ գրած նամակ մը՝ «Կարօտնալիք Հայրիկս» խորագիրով: Այնքան հանդարտ, անբռնազբօս, սակայն ներքին լարուածութեամբ կը սկսի նամակը. «Տասներկու տարի է, որ հայրիկս չեմ տեսներ: Ու այսօր անհուն փափաք մը զայն իմ բովս ունենալու: Տարօրինակ կարօտ

մը անոր հետ խօսելու»: Անտարակոյս, տարօրինակ՝ մանաւանդ իր անսպասելի ու անսահման պոռթկումին մէջ եւ նոյն ատեն՝ անհուն, կրնայինք ըսել, անընդգրկելի ձգտումի չափով: Հոգեբանօրէն ոչ միայն պատճառաբանուած է այս ամէնը, այլեւ միանգամայն անառարկելի: Մեծ ձգտումները, կարօտները յաճախ կը հասուննան թափուն, սակայն ի յայտ կու գան մէկէն ի մէկ: «Հարցը» կը հասուննար տարիներու ընթացքին, եւ ահա մէջտեղն է: Բայց հիմա խնդիրը զգացումին չի վերաբերիր, այլ արտայայտութեան կերպին, ՈՃԻՆ: Վերստին ընթերցե՛ք մէջբերումը (ընդամենը երեք նախադասութիւն) եւ ակնի խորը կը թափանցե՛ք հեղինակի ինքնատիպ արտայայտչածելին մէջ: Ահա ամենէն կարեւոր բառը՝ բայը, որ է՝ ունենալ, կը բացակայի: Եւ բառին բացակայութիւնը ակնի՛ կը գորացնէ փափաքին աստիճանը. նոյնն է պարագան նաեւ յաջորդ նախադասութեան: Եւ ասիկա ՈՃ է, բան մը, որ կ'ենթադրէ յղումի, կատարելագործումի երկար ճանապարհ մը...

Հապա գուգակշիռը հայրիկին եւ հեղինակին հոգեկան կերտուածքներուն.

«Հայրի՛կս..., կեանքին մէջէն ամենէն գուաք եւ ամենէն տրտում մարդն էր ան»: Կը կարծե՛ք հակասութի՞ւն կայ այս հակադիր քեւեռներուն մէջ: Բնաւ: Զուարթն ու տրտումը այն անհրաժեշտ, փոխկցնող վիճակներն են, որ կ'ապրի խորիող մարդը, կեանքի դարձդարձիկ ծալքերուն մէջ խորասուզուած հոգին. «Ես տարբե՞ր եմ իրմէ» կարն ու հոնտորական հարցումին պատասխանը միանշանակ է՝ բնաւ ոչ, ամենեւին: Պահ մը ենթադրեմք, որ հեղինակը դիմէր սովորական լեզուական կառոյցի մը. «Ես ալ նոյնն եմ»,։ Կը փնանար ամէն բան: Անտարակոյս, ոչ միայն կը կորցնէր արտայայտութեան թափը, այլեւ գրական շունչը...

Հայրիկին մասին հեղինակը կրնար երկար ու երկա՛ր արտայայտուիլ, գովքը ընել մարդու մը, որ կը թուի ակնի ծաւալուն արձակ գործի մը հերոս ըլլալու արժանի է: Ահա դիպուկ, ուղղակի գտնուած քնութագրումը. «Հայրիկս իրաւ կարօտնալիք հայրիկ է»: Պատճառներէն մէկը (թերեւս նաեւ գլխաւորը) ոչ թէ սոսկ իր հայրիկին՝ սեփական հայրիկն ըլլալու հանգամանքն է, այլ ընկերական ուրախութիւններուն այն հերոսը, որ «իր ցաւը իրեն պահող է» եւ «իր ուրախութիւնները միայն բաշխող»:

Հեղինակը կեանքէն առնուած սոսկ մէկ-երկու դրուագով (արցունքի եւ ծեծի ինքնախոստովանութեան մասին է խօսքը) կ'ամբողջացնէ հայրիկին քնութագրին գունապատկերը եւ իմաստային, եւ մանաւանդ լեզուառնական առումներով. «Ի՛նչ, իմանում է՞ք ամէն անգամ որ գալիս են ու խանութ են կանչում ինձ, գործ տալու համա՞ր են կանչում: Քանի անգամ եկեր ծեծելու են տարեր, եւ դու՛ք խապար չէ՛ք ունեցել...» (էջ 17), «Որսկան ախպերը, կարծես իր կեանքի հէփաքը կը պատմէր»:

Առհասարակ Շեն-Մահի ընթերցողը պետք է փառաժանոթ մեկը ըլլայ հայ գրականութեան: Ահա յանկարծ չակերտուած, յալու չափ, եւ նամակի ընթերցողը մտովի երկրորդ ալիքը կը բանայ՝ Վահան Թէֆեհեանին տողերուն հետ. «Բու յիշատակդ այս գիշեր զիս լալու չափ...»: Ահա այս երկալիքայնութիւնը, երկփյւնայնութիւնը (եթէ թոյլ տրուի ըսել) կը վկայէ միջազգային մակարդակի գրագէտի հետ գործ ունենալու մասին: Դասական հեղինակներուն անուններուն յիշատակումը բնաւ ինքնանպատակ չէ. անոնք միս ու արիւնն են հեղինակին հերոսին, որ ինքն ալ հեղինակին հոգեկան աշխարհին անջնջելի մասն է: Եւ ձեռով մը դասականներն ու հերոսները բով-բովի ու հեղինակի հոգիէն ներս իրենց կեցութիւնը հաստատել են: Ի պատիւ հեղինակի, անոնք իրենց կեցութիւնը կ'ապահովեն նաեւ ընթերցողի հոգիէն ներս:

Համաշխարհային գրական անդաստանէն ներս շատեր (Մոնթէն, Լա Ռոշ Ֆուֆո, Լիխտընբերգ եւ այլք) իրենց մաքսիմներուն (մտախտացումներուն) մէջ յաճախ շատ կարդացած կ'ուզեն երեւնալ. անշուշտ ատիկա հեղինակներուն վարկը կը բարձրացնէ: Այս պարագային մէջբերումները կամ ասոյթները շատ աւելի ԿԵԱՆՔԷՆ կու գան. ինչպէս «Բոլոր ճամբաները Հոռմ կը տանին» եւայլն:

Շեն-Մահ կը նմանի այն վարպետ գեղանկարչին, որ մէկ ֆանի ուրուագիծով (շքովի օտար բառը թերեւս տեղին էր) կը յաջողի ամբողջական եւ ընդգրկուն պատկերը կերտելու: Ահաւասիկ բազմաթիւ յաջող հոգեբանական իրավիճակներու նկարագրութիւններէն սոսկ մէկ նմոյշ. «Ո՛ր տասներկու տարի իրեն չըսի թէ՛ ես հայրիկս կը սիրեմ...»: Արժէ յատուկ ուշադրութիւն դարձնել այդ Ո՛րին անգամ. պարբերութեան մը սկիզբն է, կապող օղակը նախորդ գագացում-մտորումներուն: Վերջապէս, այդ Ո՛րն «կ'արձագանգէ» նախորդ էջին «Ու գիտեմ որ այսօր իր կարօտը ունիմ» ձեւակերպումին:

Շեն-Մահի արտայայտչածելը, ըսինքն արդէն, որ ինքնատիպ է, սակայն այսպէս բնութագրելը քիչ է, եթէ կ'ուզեմ՝ պարզապէս անբաւարար է: Կը փափաքիմ նմոյշ մը. ահա տեսողական աստիճանի այնպիսի խտացած բնութագրումներ, որ տասնամեակներ անց ալ չէֆ մոռնար: Խնդրեմ. «Ոտքը՝ ցեխերու մէջ ու բոպիկ, վրան՝ հագուստ մը որ մարմինը կը սառնեցնէ»: Տաքցնելու նպատակ ունեցող հագուստը հոս կը սառնեցնէ, եւ պատկերը ուղղակի գտնուած է... «Հայրիկ ջան, տես ինչպէս պայծառ կը կաթկթէ ամէն մէկ վանկը բու երագիդ, աստղերու երագիդ»: «Հոգիս ջութակ մ'է, որուն կամրջակէն խուլ ձայներ կ'իյնան սրտիս» (էջ 52) եւ այլն:

Հոգիին կատարեալ արտայայտութիւնը, սոսկ բառերով չէ, որ կը կատարուի (եթէ կ'ուզեմ, անգամ հենց բառերով չէ, որ կ'իրականանայ), այլ նաեւ ԱՐՏԱՐԱՌԱՅԻՆ եղանակով: Ուրկէ՞ Շեն-Մահի հոգեկեղանակն աշխարհի մէջ այս

չափազանց քնորոշ գիծը՝ սեղմութիւնը, բառի մը քացակայութեամբ՝ առկայութիւնն ապահովելը: Հենց հեղինակի դիտարկումը կու տայ ասոր պատասխանը. «Հայրիկ ջան», ըսի՞ր դուն ասոնք: Բայց այն ատեն ուրկէ՞ գիտեմ թէ ըսի՞ր դուն ասոնք», եւ աւելին՝ «Որովհետեւ դուն բառերով չէիր խօսեր» (էջ 24): Ուշադրութիւն դարձուցէ՛ք՝ «Դուն բառերով չէիր խօսեր» ձեւակերպումին...

Տարօրինակ չէ՞ կարծես, որ բառային նշանը նպատակ ունի այս կամ այն միտքը, զգացումը արտայայտելու, սակայն կու գայ հոգեկան աշխարհի, կեանքի ընկալման այն բարձրագոյն աստիճանը, ուր բառերն աւելորդ կը դառնան. անգամ՝ բառին քացակայութիւնը աւելի կը զօրացնէ անոր քացակայ ներկայութիւնը... Մարդ ակամայ կը յիշէ հռոմէական կեսարներու պատմութենէն խորհրդանշական դրուագ մը. Բրուտոսը արարողութեան մը կը քացակայէր, եւ ամէնուն կողմէ այս նկատուեցաւ: Պատմիչ Տրանսվիլիոսը այս կապակցութեամբ կը նկատէ. «Ան ՓԱՅԼԵՑ իր քացակայութեամբ»: Լեզուական աշխարհին մէջ ալ, ինչպէս կ'երեւի, նման բաներ կ'ըլլան. ներկայութենէն աւելի արժեւորուած քացակայութիւն: Դիւրին խնդիր չէ, խոստովանինք, երբ բազմաթիւ գրագէտներու չի յաջողիր բառերու ներկայացմամբ իսկ մատուցելի խոհը, զգացումը, պատկերը տեղ հասցնել:

Նուպար Բիւփէլեանին առաջաբանին մէջ ուրիշ միտք մըն ալ կայ, որ գուտ ուղիղութիւնն է. միջադէպով մը Շէն-Մահ «նախ ընտանիքը կը ներկայացնէ, ապա տեսիլքին ծիրը ընդարձակելով ամբողջ ազգի պատմութիւնը կը տեսնէ անոր մէջ» (հոս եւ առհասարակ՝ ընդգծումները մերն են-Ա.Ս.): Իրապէս, անձնականէն-ընտանեկան եւ ապա՝ ազգային-հասարակական անցումները տարածական չեն, այլ ներիոգեկան, ուր առաջնային գիծի վրայ հոգեվերլուծութիւնն է:

Կը թուի թէ հեղինակը պարզապէս կը խօսի իր ընտանեկան պարագաներուն մասին ու հետ. նիւթը՝ առօրեայ տաղտուկը, քայց քիչ մը ուշադիր հետեւեցէ՛ք մտածումի, մանաւանդ զգացումի ընթացքին եւ կը տեսնէ՛ք, որ Ձեր ձեռքին տակ հասարակական տարողութիւն ունեցող մտախտացումներ են (ափորքով ըսածը):

«Արուեստին արհեստը սորվիլ պէտք է իր բոլոր գաղտնիքներուն մէջ» (էջ 27), «Նուագախմբով մահերգի մը գաղափարը կը ծաղկի ... չորս մասերով» (էջ 39) եւ այլն: Այս միտքերը գրուածքի մը մէջէն հանուած են: Շէն-Մահի գործերուն մէջ բազմաթիւ իմաստային խտացումներ, քնութագրումներ կրնանք գտնել, առանց մասնաւոր ճիգի մը. ահաւասիկ, խնդրեմ. «Հրաշալի գանձ մը ունինք մեր շարականներուն մէջ... Անոնց մէջէն գտնել պէտք է կնիքը դարերուն: Ելեւէջը մեր ժողովրդին հոգիին...»: Ինչքան ճիշտ է նկատուած ե՛ւ դարերուն կնիքը, ե՛ւ հոգիին ելեւէջը: Եւ ասիկա կը մնայ հեղինակին ստեղծագործական «հոգիին պարտքը»-այդ հրաշալի գանձին վերարժեւորումը: «Նամակ գրելը ժամերով ապրիլ

է քարեկամի մը հետ» (էջ 33), ուրիշ մը՝ «Լաւ նուագող մը՝ նոյն ատեն լաւ արուեստագէտ մը պէտք է լինի» (էջ 25) ...չշարունակեմք:

Շէն-Մահի գրական առանձնայատկութիւններէն մէկն ալ այն է, որ հեղինակին մեծութիւնը անզգալաբար մէջտեղ կու գայ, ինքնաքերարար. կեանքի տարբեր երեսներուն մասին իր ունեցած խորհրդածութիւններու ատեն: Եւ այդ ամէնը ձեւ չէ, այլ ԽՈՐԹ, էութիւն:

Ըսինք արդէն, որ Շէն-Մահին ոճը սահուն, սեղմ, ոչ խրթնաբան է, սակայն հեղինակին լեզուին իրական պատկերը ամբողջացնելու համար հարկ է շեշտել նաեւ, որ պարբերոյթի, նախադասութեանց լեզուական կառոյցներու նուրբ ճարտարարուեստ մը կայ մէջտեղը, ուր հանդէս եկող ամէն մէկ բառ իր որոշակի կշռոյթն ունի, նորէն դրսեւորուելու իրեն բնորոշ ցուցիչը...Ատիկա կախեալ է այն քանէն, թէ հեղինակը ի՞նչ միտք կամ զգացում կ'ուզէ յատկապէս շեշտել:

Առարկայական ըլլալու համար քերեմք մէկ քանի օրինակներ, «Բայց ինչու՞ տխուր էիր, Հայրիկ ջան».- որպէս զի ի՛ր ալ երազներուն դիմաց քաղցր թախի՞ծն ապրէր ան: Որպէս զի ի՞նք ալ աստղերուն քացուած տրտմութիւն մը ըլլար...» (էջ 21), «Ասիկա եւրագ մըն է. Արթնցող Տունը սէնֆոնիին եւրագը» (էջ 28), եւ այլն:

Մենք դիտումնաւոր կերպով արտայայտութեան ԻՆՁը եւ ԻՆՁՊէՍը կը խառնենք, որ շփոթել չէ բնաւ: Այդ ԻՆՁն ու ԻՆՁՊէՍը պարզապէս միաձոյլ է նաեւ հեղինակի գործին մէջ, ինչպէս ամէն ճշմարիտ արուեստի մէջ:

Փոխաբերաբար կիրարկելով հեղինակին մէկ բնութագրումը (ձայնարկիչը իրրեւ հայելի գործածելու յանձնարարութիւնը նկատի ունինք). «Պիտի գործածես ինքզինքդ ֆննելու, քու իրական պատկերդ անոր մէջ տեսնելու համար», կրնանք ըսել. այս գիրքին միջոցաւ Շէն-Մահ ինքզինքը ֆննելով՝ հարազատ իր միջավայրը կը ներկայացնէ, ի վերջոյ ստեղծելով հայութեան իրապաշտ պատկերը: Ապացոյց. խնդրեմ, բոլորովին տարբեր միջավայրի, նիւթի եւ արտայայտութեան կերպի մէջ, «Ապրես Դու, Խա՛յ Տղայ» սփանչելի նորավէպի փաստը:

Հեղինակի լեզուական կառոյցին մէջ ոչ միայն ամէն բառ ու պատկեր ճիշտ ընտրուած են, այլեւ խստօրէն պահպանուած է անոնց ռեալական գորացումի կարգը, յաջորդականութիւնը: Ահա օրինակ մըն ալ. «Արթնցող տունը» հոգիիս ու մտքիս մէջ է միայն: Քերթուածը չեմ գրած տակաւին»: Ոչ թէ մտքի ու հոգիի մէջ, այլ՝ հոգիի ու մտքի մէջ: Նախ՝ հոգեկան-զգայական աշխարհը, ապա՝ մտային-իմացականը: Իրապէս, հոգեբանի ճշգրիտ աստիճանաւորում: Եւ այդ ամէնի մէջ ցաւալի զգացում մը կ'ապրիս անպայման. արդեօք տակաւին ինչքան ու ինչքան խոհեք, մտորումներ ու յոյզեր հեղինակը պարզապէս ժամանակ չէ ունեցած թուղթին յանձնելու՝ իր մշտագրադ առօրեային պատճառով: Տեղին է յիշել Թումանեանական տողը. «Ինչքան ծաղիկ պիտի քացուէր որ...»:

Կարդալով «Հայրիկ ջանը» ընթերցողը ակամայ իրեն կ'որսայ այն միտքին մէջ, որ կեանքի այլազան երեւոյթներու մասին ինք ալ խորհած է երկար ատեն, սակայն բիրեղացած լեզուական ձեւակերպումը կը գտնէ հոս: «Կորսուած ժամանակը» ապագային իր օգտակարութիւնը կրնայ ունենալ: Լաւ է ըսուած, սակայն ստեղծագործական կեանքի մէջ նախընտրելին նուազագոյն կորուստներով գոհանալն է:

«Երկիրները չեն կրնար, եւ պէտք չէ կարենան, փոխել նպատակ ու տեսիլք ունեցող մարդու մը կեանքը» (էջ 25): Ատանկ է վստահաբար Շէն-Մահի պարագային: Ուրախութեան եւ նոյն ատեն տխրութեան կրկնակ զգացումներով կը փակենք «Հայրիկ ջանը»... ուրախ, որ ոչ մէկ պաշտօն ու դիրք, երկիր ու վայր զրկած է մեզի Շէն-Մահի հոգեկան ինքնատիպ վերլուծումէն. տխրութեան զգացումով, որ այս գրական գործի ընթերցմամբ վայելած ազնուագոյն զգացումներու ըմբռնումով առաջիկային ե"րբ պիտի ունենանք նորէն: Հեղինակն իր ամբողջ շրջապատը, ծանօթ ու անծանօթ տիպարները, չես գիտեր ինչպէս, մոգական որ մէկ ուժով մէկէն ի մէկ հարագատ ու մտերմիկ կը դարձնէ քեզի: Կը սկսիս խորհիլ բուն հարագատներուդ մասին: Իրապաշտ զգացումներուն փոխարինելու կու գան ռոմանթիք (վիպապաշտ) զգայնութիւնները: Ակամայ կը ներթափանցես ներաշխարհէ մը ներս, որ կը խռչորնայ, կը մեծնայ շնորհիւ «Հայրիկ ջանի», ինչպէս որ կը խռչորնայ (Պ. Սեւակի ըսածին պէս) սենեակ մը՝ լուսառար հայելիներուն շնորհիւ:

Կը գոցես աչքերդ հետեւեալ տողերը կարդալէն ետք. «Երբեմն մենակութեանդ մէջ գոցէ աչքերդ ու տես <հարագատներդ> ինչպէ՛ս քեզի կը նային: Մի՛ մոռնար, անոնք միշտ հոն են, ու միշտ կ'ուզեն որ դուն երբեմն իրենց ալ նայիս:»

Շէն-Մահի հերոսները իրենց զգացումներով, էութեամբ նոյնն են թէ՛ արձակ գործերուն, թէ՛ նամականիին, թէ՛ չափածոյ ստեղծագործութիւններուն մէջ: Ահա բանաստեղծական առանձին ֆառատողները՝ ըսուածը փաստելու համար.

Բայց հայրս մարդ էր,

Մարդ ազնուասիրտ,

Վիշտն իր սրտին մէջ

Կրող լըռելեայն... (էջ 43):

Մարդու ներաշխարհի ամենէն մեծ պողոթկումները ահա հենց այս գուսպ իրավիճակներուն բնորոշ են: Սֆանջելի բանաստեղծութիւններ են «Յիշու՞մ ես, հայրիկ», «Ջաւակ հայուն», «Մայրիկ, եկայ»ն.

Մայրիկ, եկայ,

Զըսպասեցիր դուն ինծի...

Մայրիկ, գացիր,

Աչքիդ՝ կարօտը զաւկիդ... (էջ 49):

«Խոնչ տխրութիւն կը կախուի, կը մաղուի վար այս գիշեր» տողը այլակերպելով՝ կրնամք ըսել. Շէն-Մահի «Հայրիկ ջանը» տխրութեան եւ հրճումնաբերութեան զգացումներ կը ծնի ընթերցողին հոգիին մէջ: Բանաստեղծն անկեղծ իր զգացումներուն մէջ կ'ըսէ. «Լոկ չամչնայ մեր հոգին դիտել իր դէմքը թշուառ»: Անվարան կրնամք ըսել, որ գիրքին եւ ընթերցողին դէմքը խորհային գեղեցկութիւն մը ունի, որովհետեւ հաւատքի ուժ ունի. «Հաւատով լեցուն անձը միայն, - գրած է Շէն-Մահ, - կրնայ հասնիլ այդ քարճրունքին: Ու կրօնքն է միայն որ կը սորվեցնէ մեծութեան եւ քարճրութեան մէջ խոնարհ, համբերող ու հաւատացող ըլլալ»: Կրօնքն, այո՛. այս պարագային նաեւ մեր կրօնապետներէն մէկը՝ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանը, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայրը, Շէն-Մահը:

Այո՛, հասկցող ու մանաւանդ համբերող ըլլալու է մարդ, մանաւանդ ՄԱՐԴ գլխագրովը: Ու պիտի անհամբերութեամբ սպասենք հեղինակի յաջորդ գործերուն, մինչ այդ, իրրեւ վերջաբան, օրհնելով Պաղտատի աստեղալից այն գիշերը, որուն աստղի տակ ծնած է Շէն-Մահ: Այն Պաղտատի, ուրկէ Իսահակեանական Արու Լալա-Մահարին իր փարաւանով կը հեռանար դէպի անապատ՝ երջանկութիւն որոնելու: Ատենին նոյն այդ Պաղտատէն մեկնած է նաեւ Շէն-Մահ, քայց հաւատքի անմահութեան ճանապարհին նաեւ այս զօրաւոր հոգեկան զանգերը հնչեցնելով...

Արտեմ Սարգիսեան

Բանասիրութեան դոկտոր, պրոֆեսոր